



## PROVET I FILOSOFI 15.3.2017 BESKRIVNING AV GODA SVAR

De beskrivningar av svarens särdrag, innehåll och poängsättningar som ges här är inte bindande för studentexamensnämndens bedömning. Censorerna beslutar om de kriterier som används i den slutgiltiga bedömningen.

### ***Om filosofin och bedömningen av kunskaper i läroämnet enligt grunderna för gymnasiets läroplan 2003***

I provet i filosofi behandlas hela verkligheten, världens mångfald och människans verksamhet i den. Filosofins särdrag ligger i dess sätt att strukturera problemen begreppsligt, rationellt och i diskuterande form. I provet i filosofi bedöms examinandens förmåga till reflexion som behövs i ett föränderligt och komplext samhälle.

I provet i filosofi bedöms de studerandes

- förmåga att gestalta filosofiska problem och urskilja olika tänkbara lösningar på dem
- förmåga att strukturera sina tankar begreppsligt i tal och skrift och identifiera påståenden och motiveringar som stöder dem
- förmåga att bedöma motiveringarna för olika filosofiska uppfattningar
- förmåga att behärska grundläggande allmänbildande fakta dels ur filosofins historia, dels om filosofins nutida strömningar, och kunna relatera dem till samhällseliga och kulturella företeelser.

I provet i filosofi bedöms med vilken framgång de studerande tillägnat sig begrepp och teorier och hur väl de kan uttrycka egna filosofiska tankar. De studerandes förhållande till filosofiska frågor är individuellt men som grund för en filosofisk diskussion bör ligga tänkandets kognitiva dygder: kritik, intellektuell ärlighet, konsekvens, hållbarhet och systematik.

### ***Blooms taxonomi styr utarbetningen av uppgifterna i de digitala proven i realämnena***

I kravnivåerna för uppgifterna i de digitala proven i realämnena beaktas Blooms taxonomi för de kognitiva inlärningsmålen samt den variant av taxonomin som Anderson och Krathwohl utvecklat. I dessa taxonomier bedöms den kognitiva process uppgiften kräver på en hierarkisk skala i sex steg: vetande/erinring, förståelse, tillämpning, analys, bedömning och skapande (syntes). De två högsta nivåerna står i omvänd ordning i de två taxonomierna.

Studentexamensnämnden har grupperat kravnivåerna i fyra olika klasser. De nivåer som är förknippade med vetande och förståelse är fördelade på två klasser enligt slutna (A) och öppna (B) uppgiftstyper. Flervalsuppgifter hör exempelvis till klass A och definieringsuppgifter till klass B. De mer krävande nivåerna är också grupperade i två klasser, C och D. Uppgifterna på nivå D kan inkludera ett kreativt element som gör svaret mer krävande i och med att det förutsätter förmågan att tillämpa, utveckla eller modifiera de kunskaper som definieras i grunderna för gymnasiet läroplan, även på områden som inte har behandlats i gymnasiet. Alternativt kan uppgifterna på nivå D ta upp särskilt omfattande och mångsidiga material, eller möjliga nya typer av material, och kombinationer av dessa.

### ***Bedömning av svaren i studentexamensprovet i filosofi***

Filosofi innebär allmänt, abstrakt tänkande. Därför kan det vara en mycket krävande uppgift bara att förstå själva saken. Av denna orsak bör de ovannämnda klassificeringarna enligt Blooms taxonomi inte ses som schematiskt hierarkiska i bedömningen i filosofi. De kunskapsmässiga färdigheternas olika dimensioner är nästan undantagslöst överlappande inom filosofin även om de uppgiftsdelar som kräver definition, beskrivning och förklaring i regel är snävare än de som kräver analys, diskussion och utvärdering.

Filosofiskt tänkande kan i allmänhet gestaltas som en serie öppna frågor och svar givna på dem. Därför bedöms i provet i filosofi dels examinandens förmåga att gestalta filosofiska frågor, dels hans förmåga att förstå och utvärdera svar på frågorna. Om examinanden i en uppgift ombeds utvärdera något filosofiskt påstående är det en väsentlig del av svaret att granska vilken fråga påståendet besvarar. Efter att korrekt ha gestaltat den bakomliggande filosofiska frågan har examinanden en klar utgångspunkt för att utvärdera grunderna för påståendet och visa på möjliga alternativa svar på frågan.

Det filosofiska tänkande som bedöms i studentexamensprovet kommuniceras språkligt. Därför bör man i bedömningen även fästa uppmärksamhet vid hur tänkandet presenteras. Presentationen bedöms på många olika plan, från textens litterära verkningsfullhet till styckeindelningen. Provet är emellertid inte ett prov i modersmålet, och en god skriftlig framställning är ett kännetecken på ett gott svar i filosofi endast i den mån den uttrycker gott filosofiskt tänkande. Ett gott svar i filosofi är genomtänkt. Detta innebär ofta flera olika drag hos svaret. De viktigaste är att svaret är träffande, enhetligt och övertygande.

Kärnan i ett bra svar är att det är träffande, det vill säga relevant. Goda kunskaper och god förståelse samt en träffande argumentation ger inte upphov ens till ett godkänt svar om de inte svarar på frågan. Därför är den viktigaste av de uppräknade dimensionerna att svaret är träffande. Ett drag hos ett träffande svar är att det är klart. I filosofiskt tänkande måste man kunna formulera frågor och svar tydligt.

Svarets enhetlighet har att göra med svarets struktur. Strukturen har i filosofi traditionellt bedömts med den så kallade Solo-modellen (Structure of the Observed Learning Outcome). Dess roll i bedömningen av filosofi har precisrats genom att den har fokuserats på svarens enhetlighet och genom att lyfta fram som bedömningskriterier att svaret ska vara träffande och övertygande vid sidan av enhetligheten. Examinandens förmåga att begreppsligt strukturera problem och lösningar samt identifiera och utvärdera motiveringar syns i form av ett följdriktigt och flerdimensionellt svar utan motsägelser.

Att svaret är övertygande innebär inom filosofin framför allt att argumentationen är av hög kvalitet. I argumentationens kärna finns filosofiskt godtagbara utgångspunkter samt tillräckliga kopplingar mellan påståenden och motiveringar.

Ett gott filosofiskt tänkande syns i att examinanden har kunskap om begrepp och teorier och behärskar det fenomenkomplex som behandlas. Utöver detta inverkar hur träffande, enhetligt och övertygande svaret är. Liksom i fråga om de kunskapsmässiga färdigheterna är också de övriga dimensionerna av bedömningen i filosofi nästan undantagslöst överlappande så länge svaret uppfyller minimikravet på relevans, det vill säga träffar frågeställningen. Ett svar kan vara bra med tanke på de kunskapsmässiga färdigheterna, men presentationen av tankegångarna kan vara svag, eller tvärtom. Dimensionerna är emellertid inte helt oavhängiga av varandra eftersom presentationen, användningen av begrepp och kunskapen om fenomenkomplexet är förknippade med varandra.

På grund av den natur uppgifterna i filosofi har är aspekter som visar på mognad särskilt viktiga i svaret. Studentexamensnämnden har i sina föreskrifter för de digitala proven i realämnen gett anvisningar för bedömningen av mognad i svaren ([https://www.ylioppilastutkin.to.fi/images/tiedostot/reaaliaineiden\\_digitaalisten\\_kokeiden\\_maaraykset\\_2017\\_sv.pdf](https://www.ylioppilastutkin.to.fi/images/tiedostot/reaaliaineiden_digitaalisten_kokeiden_maaraykset_2017_sv.pdf)). Det är värt att notera att behandlingen av oväsentliga synpunkter i svaren sänker svarets värde enligt föreskriften.

Tabellen nedan kan vara till hjälp vid bedömningen då det gäller hur träffande, enhetligt och övertygande svaret är. Dessa kriterier i kombination med de innehållsmässiga kriterierna bildar tillsammans en helhetsbedömning som uttrycks med det poängtal som ges för deluppgiften.

Dimension i bedömningen	/Poängtal 0	25 %	50 %	75 %	100 %
Träffande	Svaret svarar inte alls på uppgiften; uppgiften har väsentligt missuppfattats.	Svaret har vissa kopplingar till frågans område, men det är oklart, förvirrat eller träffar inte saken.	Svaret på uppgiften håller sig till frågan.	Svaret visar på en klar förståelse för uppgiften och dess avgränsning, och det behandlar de mest väsentliga aspekterna.	Svaret visar på en utmärkt förståelse för uppgiften och dess avgränsning, och det behandlar ingående de relevanta aspekterna och endast dem.
Enhetligt (Solo)	Svaret är splittrat och oredigt.	Svaret tar upp en klart relevant aspekt. I övrigt är elementen i svaret slumpmässigt valda eller orediga.	Svaret tar upp flera relevanta aspekter, men de har inte sammanställts i en helhet. Svaret är ofta katalogartat.	De synpunkter som uppgiften berör har kopplats till varandra på ett följdriktigt och mångsidigt sätt. Resultatet är en koherent helhet som besvarar frågan.	I svaret har de för uppgiften relevanta materialelementen ställts i relation till varandra. Begrepp och motiveringar bildar en konsekvent helhet som besvarar frågorna i uppgiften och vid behov beaktar även alternativa infallsvinklar.
Övertygande	Svaret saknar motiveringar eller motiveringarna saknar koppling till de framlagda påståendena.	De motiveringar som ges i svaret anknyter på något sätt till påståendena, men kopplingen mellan dem förblir oklar.	Svaret har motiverats med förnuftiga utgångspunkter och det finns en klar koppling mellan motiveringar och slutsatser.	I svaret diskuteras de flesta relevanta motiveringarna. De har problematiserats och analyserats på ett förnuftigt sätt och argumenten har konstruerats korrekt.	Problematiseringen och analysen av de relevanta motiveringarna är träffande och visar på ett insiktsfullt eget tänkande eller en ingående kunskap om traditionen.

### **Nya poängtal för det digitala studentexamensprovet i filosofi**

Provet i filosofi omfattar nio uppgifter av vilka examinanden ska besvara fem. Provet består av två delar. Del I omfattar sex uppgifter på nivå A, B eller C. Var och en av dessa uppgifter ger 0–20 poäng. Del II omfattar tre uppgifter på nivå D, som var och en ger 0–30 poäng. Examinanden kan besvara 3 till 5 uppgifter i del I och 0 till 2 uppgifter i del II. Examinanden kan inte nå det maximala poängtalet i provet (120) utan att besvara två uppgifter ur del II.

I anvisningarna för poängsättning i de tidigare beskrivningarna av goda svar för filosofi nämns två separata fästpunkter för bedömningen. De har varit ett "gott svar" med vilket avsågs ett svar värt 3/6 poäng, det vill säga 50 procent av det maximala poängtalet, och ett "berömligt svar", med vilket avsågs ett svar värt 5/6 poäng eller drygt 80 procent av det maximala poängtalet. I uppgiftsdelar värda 6 poäng tillämpas fortfarande samma skala, även om den andel som 6 poäng utgör av det maximala poängtalet för hela provet har minskat till ungefär en tredjedel jämfört med proven i pappersform. För uppgiftsdelar vars maximala poängtal är mindre än 6 ges i allmänhet bara en bedömningspunkt för cirka 50 procent av poängen. Då det maximala poängtalet stiger underlättas bedömningen av flera på förhand fastslagna bedömningspunkter. Om poängtalet för en uppgift eller deluppgift är 8 eller mera används tre bedömningspunkter: 25–30 procent, 50–60 procent och 75–80 procent. Om en uppgift eller en deluppgift ger mer än 10 poäng ges också en karakterisering av toppoängen. Syftet med denna är att lyfta fram aspekter som gör det enklare att placera svaret inom det högsta poängintervallet (75–100 procent).

### ***Uppgiftsspecifika poänganvisningar***

Eftersom provet i filosofi bedömer examinandernas egna filosofiska tänkande kan svaren öppna sig i många olika riktningar i nästan alla uppgifter. Därför är beskrivningarna av goda svar aldrig mer än riktgivande. Av samma orsak presenterar beskrivningarna av goda svar på ett omfattande sätt olika filosofiska synpunkter som berör uppgiften, även sådana som inte ingår i gymnasiekurserna. Målet är att ge lärarna som bedömer svaren ytterligare tips om vilka typer av filosofiska resonemang som på goda grunder kan ingå i svaren. Vilka saker som ingår i gymnasiekurserna och som examinanderna förutsätts ha kunskap om anges i samband med anvisningarna för poängsättning. I dessa delar har de ovannämnda dimensionerna – att svaret ska vara träffande, enhetligt och övertygande – beaktats endast mycket knapphändigt. I de flesta fall är det dock motiverat att i bedömningen av varje del av provet granska såväl de kunskapsmässiga dimensionerna som dimensionerna i tabellen ovan.

Uppgiftsdelarna är fördelade på två klasser. Om en uppgiftsdel ger 10 poäng eller mera bedöms den som ett fullvärdigt essäsvar och de ovannämnda dimensionerna – träffande, enhetligt och övertygande – ska tillämpas på ett genomgripande sätt. Om en uppgiftsdel ger mindre än 10 poäng utgör svaret inte nödvändigtvis en fullvärdig essä. Då kan också kortare svar, där det inte spelar en så viktig roll att texten är enhetlig eller argumenten övertygande, ge utmärkta poäng. I sådana fall är det ofta väsentligt att hålla sig till saken. Därför begränsas antalet tecken i svar på deluppgifter värda mindre än 10 poäng. Begränsningen uttrycks som ett rekommenderat maximiantal tecken.

Poängen för de uppgifter som består av flera delar fastställs separat för varje deluppgift, om inte annat anges i uppgiften.

## Del I

### 1. Filosofins delområden (20 p.)

I grunderna för läroplanen ansluter sig uppgiften till kursen Introduktion i filosofiskt tänkande (FI1) och dess innehåll som berör filosofins delområden. Beroende på examinandens val erbjuder även andra kurser i grunderna för läroplanen material för svaret.

#### a)

Inom filosofins olika delområden behandlas väldigt många viktiga frågor, som det inte är meningsfullt att försöka räkna upp här. Genom att för sitt svar välja ut viktiga frågor från filosofins olika delområden visar examinanden framför allt att hen förstår vad delområdet gäller. Däremot påverkas bedömningen inte av vad examinanden anser är viktigt inom delområdet, exempelvis om hen inom delområdet etik väljer metaetik, normativ etik eller tillämpad etik för sitt svar. Detsamma gäller de övriga delområdena inom filosofin som nämns i uppgiften. Svaret på delfråga a är en essä och alla de dimensioner som nämns i bedömningstabellen ovan ska beaktas i poängsättningen av deluppgiften.

I ett svar värt 3 poäng beskriver examinanden något delområde inom filosofin och kan motivera varför åtminstone en fråga inom detta delområde är viktig.

I ett svar värt 5 poäng beskriver examinanden något delområde inom filosofin och två frågor inom det, och kan på något sätt motivera varför såväl delområdet som frågorna är viktiga. Svaret visar att examinanden på något sätt kan gestalta naturen hos det valda delområdet inom filosofin.

I ett svar värt 8 poäng fungerar de frågor examinanden har valt på ett följdriktigt sätt som stöd för gestaltningen av det valda delområdet inom filosofin och för motiveringarna till att det är viktigt. Svaret visar på en genuin insikt i det valda delområdet inom filosofin. Det naturligaste sättet att nå fulla poäng är att koppla svaret till den filosofiska traditionen, men det är inte ett krav om behandlingen i övrigt är filosofiskt förtjänstfull.

#### b)

Filosofins delområden korsar varandra på många sätt. Förmågan att förstå detta faktum och att beskriva och analysera det är viktiga komponenter i en examinandens filosofiska färdigheter. Det finns väldigt många teman där en sådan överlappning kommer till synes. Exempelvis grunderna för giltigheten hos härledningarna inom logiken eller epistemologiska frågeställningar kring kunskap inom ett visst tema korsar nästan vilket som helst delområde inom filosofin. Därmed kan examinanden mycket fritt välja ett tema där delområdena överlappar. Vissa områden inom filosofin kan dock erbjuda de mest naturliga utgångspunkterna för ett svar för en examinand. Det är särskilt berättigandet av samhällsordningen och metaetiken. I det förra granskas samhällets existens ur de grundläggande etiska värdenas och ibland också de metafysiska frågornas perspektiv. I det senare dryftar man frågor kring etikens grunder, ofta ur ett metafysiskt eller epistemologiskt perspektiv. Svaret på delfråga b är en essä och alla de dimensioner som nämns i bedömningstabellen ovan ska beaktas i poängsättningen av deluppgiften.

I ett svar värt 3 poäng beskriver examinanden något tema där det valda delområdet inom filosofin har kopplingar till ett annat delområde inom filosofin.

I ett svar värt 5 poäng beskriver examinanden något tema där det valda delområdet inom filosofin har kopplingar till ett annat delområde i filosofin. Examinanden kan i sin beskrivning specificera hur delområdena förhåller sig till varandra inom temat.

I ett svar värt 8 poäng beskriver examinanden och analyserar på ett följdriktigt sätt något tema där det valda delområdet inom filosofin har kopplingar till ett annat delområde i filosofin. Svaret visar på en genuin insikt i hur det två delområdena är sammanflätade inom det valda temat. Det naturligaste sättet att nå fulla poäng är att koppla svaret till den filosofiska traditionen, men det är inte ett krav om behandlingen i övrigt är filosofiskt förtjänstfull.

## **2. Humes giljotin (20 p.)**

I grunderna för läroplanen ansluter sig uppgiften till kursen Introduktion i filosofiskt tänkande (FI1) och dess innehåll "arten av de moraliska värderingar som styr människans handlande, dessa värderingars förhållande till fakta" och till kursen Filosofisk etik (FI2) och dess innehåll som behandlar metaetik. I uppgiften ombeds examinandens förklara en meta-etisk princip som är rätt central inom etiken och mer allmänt för förståelsen av värden och normer, och därmed också i filosofiundervisningen i gymnasiet. Uppgiften mäter i första hand erinring och förståelse samt förmågan att analysera bekant material.

David Humes egen beskrivning av principen (*A Treatise of Human Nature* 3.1.1.27) tar upp hur man i olika moralsystem förstulet förflyttar sig från påståenden i "är"-form som beskriver varande till normativa satser i "bör"-form. Enligt Hume är detta ett fel. I en mer detaljerad granskning har principen väckt många olika tolkningar.

### **a)**

Enligt en enkel tolkning gäller principen deduktiv slutledning: om det i en mängd antaganden endast finns beskrivande satser kan det heller inte i deduktionens slutsatser finnas annat än beskrivande satser. Tolkningen kan utvidgas mot metaetiken med antagandet att det bakom principen ligger en icke-kognitiv teori om moralutsagor. En ännu starkare tolkning är att principen lutar sig mot en antirealistisk värdeteori: det går inte att göra faktapåståenden om värden och normer.

Enligt en annan – och för moraliska realister möjlig – tolkning gäller principen uttryckligen deduktion. En möjlighet är att man inte kan komma fram till värden och normer genom demonstrativa slutledningar, utan att det krävs känslor. En annan möjlighet är att framhäva att å ena sidan fakta, å andra sidan värden och normer har olika logiska strukturer. I de förstnämnda beskrivs ett sakförhållande, i de senare finns det alltid ett alternativ, om inte explicit så åtminstone implicit – för att något ska vara gott måste det finnas ett tänkbart sämre alternativ. För att något ska kunna vara en norm måste det vara tänkbart att man bryter mot den. På grund av deras olika logiska struktur kan värden inte härledas från fakta, även om det är möjligt att bilda sanna eller osanna påståenden om båda två.

Som svar på uppgiften kan examinandens ge vilken som helst av de ovannämnda tolkningarna, eller en rimlig variation på någon av dem. Gemensamt för dem är skillnaden mellan värden och fakta – "no ought from is". Antalet tecken i svaret är begränsat. Därför ska essäns strukturella aspekter bedömas med rimlig stränghet.

I ett svar värt 3 poäng beskriver examinanden att principen separerar värden från fakta. Svaret kan vara kortfattat.

I ett svar värt 5 poäng beskriver examinanden principen på ett mångsidigt sätt. En del av fempoängssvaret (ett berömligt svar) kan också redogöras i svaret på moment b.

**b)**

Humes giljotin har haft och har fortfarande en stor inverkan på etiska och samhällliga diskussioner. Ett möjligt sätt att hitta principens starka och svaga sidor är därför att diskutera hur principen tillämpas och används i dessa diskussioner. En annan möjlig linje är att utvärdera själva principen filosofiskt. I så fall kan man besvara frågan på olika sätt, beroende på vilken tolkning av Humes lag examinanden har valt i moment a. I detta avseende kan bedömningen vara mycket liberal. Avsikten är att alla typer av svagheter och styrkor ska accepteras. De kan till och med gälla olika tolkningar av principen, så länge det inte handlar om missförstånd.

Vid en filosofisk tolkning av principen är en logisk tolkning stark, och det kan i ljuset av logikens grunder vara omöjligt att visa att den är felaktig. Detta är en styrka. Ett möjligt och omtvistat motargument är löftet, där normativa skyldigheter följer av att man ger ett löfte utifrån fakta (John Searle). Metaetiska principer kopplade till tolkningen av principen – samt förnuftets och känslornas ställning i moraliska slutledningar – kan å sin sida ses som styrkor eller svagheter utifrån metaetiska argument om styrkorna och svagheterna hos dessa ståndpunkter.

Med tanke på etikens samt värdenas och normernas natur är de styrkor och svagheter som gäller användningen och tillämpningen av principen ofta de viktigaste, men också de mest omstridda. Ett naturligt sätt att svara på frågan är att analysera en eller flera styrkor och svagheter hos en sådan tolkning. Som en svaghet kan man exempelvis lägga fram att principen fördunklar förståelsen av implicit normativt språkbruk. Exempelvis satsen "Elev X läser sina läxor före klockan 21", uttalad av en förälder, är sällan en deskriptiv sats. På samma sätt kan förståelsen för normativa element kopplade till institutionella eller funktionella fakta försvåras om giljotinen används för att skarpt avskilja värden och fakta från varandra. Exempelvis satserna "Du är i ett serviceyrke", "Läraren är en uppfostrare", "Pojkar är pojkar" eller "Tid är pengar" inkluderar ofta en stark normativ laddning kopplad till den institutionella verkligheten, under det formellt deskriptiva skalet. På sätt och vis kan de sakförhållanden som satsen beskriver ses som en svaghet hos giljotinen. Å andra sidan hindrar ingenting examinandens från att argumentera för att en styrka hos giljotinen är att den i situationer som dessa kan öka förståelsen för skillnaden mellan satsers ytform och djupstruktur.

En väsentlig användning av giljotinen är kopplad till en variation på Humes ursprungliga syfte. Till skillnad från Humes tid är de deskriptiva beskrivningar ur vilka man härleder normativa slutsatser inte längre teologiska eller moralfilosofiska studier. De är i stället vetenskapliga texter eller texter om ekonomi. Exempelvis: "Finlands statsskuld är X, därför är det nödvändigt att Y", "Människan har anpassats att vara aggressiv / att äta X / att i sin sexualitet Y, etc. och därför ska man Z". Till samma kategori hör olika argument enligt vilka det är naturligt att X och just därför bör X göras. Humes giljotin kapar dylika slutledningar. Detta kan ses som en stor styrka. Även om man i enlighet med den aristoteliska naturalistiska etiken, vissa marxistiska inriktningar eller sociobiologin är villig att se en sådan avskärning som felaktig eller som en svaghet, kan man se det som en styrka att frågan lyfts fram och att det därmed klargörs hur värden kan härledas ur fakta.

Som en svaghet hos Humes giljotin kan man kanske anse att den kan leda oss att tänka att värden och fakta inte alls är kopplade till varandra. I största delen av människans agerande och verksamhet är en utvärdering av nuläget i fråga om fakta i själva verket nära kopplad till värden. Det är omöjligt att försöka nå värden utan att utgå från någon form av träffande analys av utgångsläget. Utifrån en analys av den rådande situationen kan målen också göras mer realistiska.

I ett svar värt 4 poäng lyckas examinandena redogöra för en svaghet eller en styrka.

I ett svar värt 7 poäng lyckas examinandena redogöra för en svaghet och en styrka, så att deras natur framgår av svaret.

I ett svar värt 11 poäng redogör examinandena på ett följdriktigt sätt för minst en styrka och minst en svaghet, så att deras natur klart framgår. Svaret är redigt eller ger flera exempel.

Ett svar värt toppoäng är både redigt och mångsidigt.

Anmärkning: Humes gaffel är inte samma sak som Humes giljotin. Enligt gaffelprincipen delar Hume upp propositioner som vi kan ha kunskap om i två klasser: påstående som rör relationer mellan idéer (begreppsliga satser som vi kan ha kunskap om a priori) och fakta (empiriska satser som vi kan ha kunskap om a posteriori).

### **3. Aristoteles teori om orsaker (20 p.)**

I grunderna för läroplanen ansluter sig uppgiften till kursen Kunskap och verklighet i filosofin (FI3). Orsaker och förklarande knyter filosofins delområde som berör kunskap och vetenskap till tänkandet kring verklighetens struktur. Vidare ansluter sig uppgiften till kursen Introduktion i filosofiskt tänkande (FI1) och dess mål att förstå hur man inom filosofin begreppsligt försöker strukturera verkligheten, kunskap, verksamhet och värderingar.

Aristoteles definierar fyra orsaker: formella orsaker och ändamålsorsaker samt verkande orsaker och materiella orsaker. En formell orsak refererar till hurdan ett väsen är. En ändamålsorsak är syftet eller målet för en process. En verkande orsak sätter i gång processen. Den materiella orsaken är i sin tur det som formen bestämmer. I frågan om en bronsstaty är den materiella orsaken brons, som statyns form bestämmer. Tillsammans bestämmer dessa fyra orsaker det som gör en sak till den den är. Aristoteles utgår inte från att allting måste ha fyra olika orsaker. Matematiska objekt har exempelvis bara en formell orsak. Även om förklaringen av naturfenomen normalt kräver alla fyra orsaker saknar vissa naturliga fenomen, exempelvis en månförmörkelse, en ändamålsorsak.

#### **a)**

Exempel kan hittas på många områden: De enklaste exemplen finns inom människans agerande och verksamhet. Då man bygger ett hus representerar arkitektens ritningar en formell orsak genom att de beskriver husets form. Ändamålsorsaken är husets användningsändamål, exempelvis boende. Den materiella orsaken är byggnadsmaterialet och den verkande orsaken är byggaren.



I svaret ger varje korrekt beskriven orsak 2 poäng. Ett följdriktigt exempel som beskriver orsakernas roll i förklaringen ger de resterande 2 poängen. Svaret på moment a kan vara rätt katalogartat.

**b)**

En naturlig modell för att besvara delfrågan är att granska de exempel som givits i moment a. Då blir det uttryckligen Aristoteles fyra orsaker som lyfts fram. Det är en naturlig lösning även om formuleringen i moment b inte förutsätter en granskning av Aristoteles teori utan examinanden kan lägga fram sina egna motiveringar.

Den filosofiska betydelsen i Aristoteles teori ligger i att den försöker visa på det problematiska i reductiva förklaringar. I den första boken av *Metafysiken* kritiserar Aristoteles de flesta av sina föregångare uttryckligen för att de försöker förklara mångdimensionella fenomen genom att hänvisa till bara en förklarande faktor. Aristoteles kritiserar särskilt materialisterna, såsom Empedokles och atomisterna, men också Platon vars idélära Aristoteles tolkar som en förklaringssteori. Många uttolkare har påpekat att Aristoteles kritik inte till alla delar gör hans föregångare rättvisa, men det kan inte förnekas att hans utmaning av de teorier som lutar sig mot bara en förklaringsfaktor är att ta på allvar. Bakom Aristoteles kritik ligger delvis de insiktsfulla observationer som Platon lagt fram i *Faidon* (97B–99C) om att Anaxagoras inte meningsfullt lyckats förklara exempelvis människans agerande och verksamhet: i ljuset av Anaxagoras teori borde de förklaras av förnuftet (*nous*), men i praktiken lutade hans förklaring ändå bara mot kroppens rörelser och kroppsdelarna, vilket fullständigt förbigår de lustar och föreställningar om vad man ska göra, som ligger bakom agerandet.

I sista hand kan man kanske hävda att behovet av olika förklaringar och därmed av många slag av orsaker åtminstone delvis beror på att människans kognitiva kapacitet är begränsad. Det är inte mänskligt möjligt att förklara verklighetens hela mångfald på ett och samma sätt. Ur ett mer praktiskt perspektiv är det så att man i vardagliga situationer inte kan uppnå vetenskaplig exakthet. Det är typiskt att vi exempelvis förklarar människans målinriktade agerande på ett annat sätt än vi förklarar förändringar i väderleken. Förutom med Aristoteles orsaker är detta förknippat med en annan viktig distinktion som gäller samma område, som Georg Henrik von Wright har lagt fram. Enligt den förklarar vi målinriktat agerande utifrån motiveringar och kausalt agerande utifrån orsaker. Två olika förklaringsgrunder räcker för att nå fulla poäng. Svaret på delfråga b är en essä och alla de dimensioner som nämns i bedömningstabellen ovan ska beaktas i poängsättningen av deluppgiften.

I ett svar värt 3 poäng lägger examinanden fram någon synpunkt på varför förklaringar kräver många olika slag av orsaker. Svaret kan inkludera exempel på två olika fall, utan motiveringar eller analys av situationen.

I ett svar värt 5 poäng analyserar examinanden på ett lyckat sätt varför förklaringar kräver många olika slag av orsaker. Välunderbyggda och analyserade exempel på två sådana fall är ett möjligt sätt att göra detta.

I ett svar värt 8 poäng presenterar examinanden en följdriktig analys av varför förklaringar kräver många olika slag av orsaker. Svaret är redigt och inkluderar en genuint filosofisk analys, exempelvis av Aristoteles fyra orsaker.

#### 4. Egoism (20 p.)

I grunderna för läroplanen ansluter sig frågan till kursen Filosofisk etik (F12) och dess innehåll "normativ etik angående moralfrågor" samt kursen Introduktion till filosofisk tänkande (F11) och dess innehåll "det goda och det rätta som filosofiska begrepp". Distinktionen mellan psykologisk och etisk, det vill säga deskriptiv och normativ egoism är en central fråga i den filosofiska etiken. I uppgiften ombeds examinandena lägga fram motargument mot dessa teorier. Uppgiften mäter i första hand förståelse och bedömning.

Syftet med ett filosofiskt motargument är att visa att den teori som granskas är inherent motstridig, formulerad i oklara eller flertydiga termer, eller att den misslyckas i att beskriva eller förklara det fenomen den har utvecklats för. Det är inte tillräckligt att som motargument konstatera att det finns alternativa teorier, även om en granskning av dem kan vara en bra metod för att peka på eventuella svagheter i den teori som utvärderas.

Enligt psykologisk egoism motiveras en människas hela agerande utifrån det egna goda. Eget gott eller egen nytta kan förstås dels i relation till egna önskningar eller preferenser, dels som ett medel för att nå objekten för dessa önskningar och preferenser, såsom kunskap, lycka eller njutning. Psykologisk egoism är en deskriptiv teori eftersom den inte över huvud taget tar ställning till huruvida en människa bör sträva efter det egna goda. Etisk egoism besvarar däremot denna fråga jakande.

Etisk egoism är en teori enligt vilken en handling är moraliskt rätt om och endast om den maximerar det egna goda, eller åtminstone främjar det. I stället för att berättiga handlingar kunde man här hänvisa till en handlings princip eller en persons natur. Så här förstådd är etisk egoism en teori som fungerar som någon form av alternativ till så kallade moralteorier, såsom plikt-, konsekvens- och dygdetik. Etisk egoism erbjuder däremot inte motsvarande lösningar exempelvis på moraliska konfliktsituationer.

Psykologisk egoism anses allmänt vara en empiriskt felaktig teori. Ett motargument mot teorin är att vi sällan kan sträva efter det egna goda utan att samtidigt sträva efter också andras goda. En egoist kan besvara detta med att vi strävar efter andras goda endast för att genom det uppnå det egna goda. Vi hjälper varandra eftersom det ger oss själva välbehag. Alla handlingar vi utför för andra är emellertid inte på detta sätt motiverade av välbehag eller önskningar som gäller oss själva. Ett annat motargument är mycket riktigt att människor gör uppoffringar för andra utan att de nödvändigtvis skulle vara förknippade med något välbehag eller en förväntad ersättning. Att en människa offerar sitt liv för en annan kan ses som ett uppenbart exempel på detta. Altruistiskt beteende kan förklaras av den medkänsla en människa känner för en annan, inte bara för sina närmaste, utan också för främmande människor. Ett tredje motargument är följaktligen att egoism inte lyckas förklara medkänsla som en känsla som motiverar handlande: det ger oss välbehag att handla i andra människors intresse, men vi utför inte goda handlingar för detta välbefinnande utan av medkänsla mot andra. Ett motargument som sammanfattar de ovanstående är att även om de flesta handlingar skulle vara motiverade av egennytta så gäller detta inte för alla handlingar. Den formulering av psykologisk egoism som ges i uppgiftsbeskrivningen är därmed felaktig.

Av de motargument mot psykologisk egoism som lagts fram ovan följer inte nödvändigtvis att egoismen inte skulle vara en välgrundad normativ teori. Andra argument måste därmed läggas fram mot etisk egoism. Ett motargument är att den inte kan motivera varför en person borde utföra handlingar som ger andra stor nytta, men som inte nödvändigtvis ger personen själv någon nytta. Ett sådant fall är exempelvis en situation där en person räddar en drunknande person men ingen utomstående bevittnar händelsen och ingen belöning är att vänta.

Ett annat motargument är att teorin inte på ett trovärdigt sätt lyckas motivera varför det är rätt för en person att samarbeta med andra människor. En förespråkare av den etiska egoismen har en orsak att förbinda sig vid ett sådant samarbete bara i den mån samarbetet ger dem själva nytta. Det är emellertid ett problem att andra inte nödvändigtvis är beredda till samarbete med personen på dessa villkor. Därför måste förespråkaren av etisk egoism ges sken av att hen även värdesätter andras goda. Det kan ändå i längden vara svårt att konsekvent upprätthålla detta intryck, om samarbetet ibland förutsätter uppoffringar som inte ger någon ersättning. Att göra sådana uppoffringar kan emellertid inte motiveras enligt hens egen teori.

Ett tredje motargument är att etisk egoism inte på samma sätt som de egentliga moralteorierna erbjuder lösningar i praktiska konfliktsituationer. En förespråkare för etisk egoism kan konsekvent rekommendera etisk egoism för vem som helst, men om hens egna intressen i någon situation står i konflikt med någon annans intressen vill hen inte att den andra ska driva sina intressen. En förespråkare av etisk egoism agerar alltså här på samma sätt som en spelare som rekommenderar att en annan spelare ska följa spelets regler, men som inte vill att den andra spelaren ska vinna spelet. Av detta följer inte att etisk egoism i sig skulle vara en motsägelsefylld teori. Det följer däremot att den etiska egoismen inte erbjuder några grunder för att lösa konfliktsituationer. Därför handlar det inte om en sedvanlig moralteori.

Ett fjärde motargument är att det egna goda helt enkelt är fel typ av kriterium för att berättiga en handling. Det handlar alltså om att en förespråkare av etisk egoism har en vilseledd uppfattning om vad som kan berättiga en handling. Handlingar berör ofta också andra människor, och därför måste man i en bedömning av deras berättigande även beakta andra människors goda. Inom plikt-, konsekvens- och dygdetiken är denna observation utgångspunkten för en utvärdering av huruvida handlingar är berättigade.

Ett femte motargument är att påståendet "Det är ärligt och uppriktigt att förespråka etisk egoism eftersom psykologisk egoism i alla fall är ett faktum", som möjligen skulle kunna användas som motivering för etisk egoism, bygger på en felaktig uppfattning om empiriska fakta.

Det är även möjligt att lägga fram andra typer av motiverade argument mot vardera formen av egoism. För ett filosofiskt välgrundat motargument ges högst 10 poäng. Fulla poäng kan alltså nås med ett motargument riktat mot vardera formen av egoism. Detta kräver emellertid mycket meriterande motiveringar. Det enklaste sättet att nå högre poäng är att lägga fram och motivera flera motargument. Svaret utgör en helhet och värdet på en redogörelse för och motivering av flera motargument riktade mot en och samma variant av egoism adderas inte schematiskt i bedömningen. Svaret på uppgiften är en essä och alla de dimensioner som nämns i bedömningstabellen ovan ska beaktas i poängsättningen av uppgiften.

I ett svar värt 5 poäng lägger examinandena fram någon träffande synpunkt mot både den psykologiska och den etiska egoismen. Alternativt presenterar hen ett motiverat argument mot den ena formen av egoism.

I ett svar värt 10 poäng lägger examinandena fram ett motiverat argument mot vardera formen av egoism. Alternativt presenterar hen ett utmärkt motiverat argument mot den ena formen av egoism.

I ett svar värt 15 poäng lägger examinandena fram ett eller flera argument mot vardera formen av egoism. Motargumenten har betydande filosofisk tyngd.

För toppoäng krävs följdriktig och mångsidig filosofisk argumentation mot vardera formen av egoism.

### **5. Sherlock Holmes okunskap (20 p.)**

I grunderna för läroplanen ansluter sig uppgiften till kursen Introduktion till filosofisk tänkande (FI1) och dess innehåll "grundläggande filosofiska uppfattningar om kunskap och vetande samt om hur de förhåller sig till vetenskapliga och alldagliga synsätt" och till kursen Kunskap och verklighet i filosofin (FI3) och dess innehåll som behandlar kunskap. I uppgiften ombeds examinandena utvärdera och diskutera kunskap ur perspektiv som inte hör till de vanligaste i gymnasiestudierna. Detta gör uppgiften mer krävande.

Sherlock Holmes är en fiktiv och allt annat än exemplarisk gestalt. Det är bra att kritiskt kunna bedöma de synpunkter som kommer fram i klippet. Teserna i klippet är också till en del spänningsladdade – särskilt som kunskap har ett inherent egenvärde i och med att okunskap är klandervärd. Å andra sidan anser Sherlock inte det värt att ha kunskap om vem som är premiärminister eller vem som ligger med vem. Sådan kunskap har alltså inget värde. Watson blir upprörd över att Sherlock förpassar kunskapen om att jorden kretsar kring solen till kategorin värdelös kunskap.

Sherlock Holmes använder ett mycket dramatiskt begrepp för att beskriva hur han raderar onödig kunskap ur minnet, och det är visserligen sant att innehåll som i människans minne ses som likgiltiga, och som sällan används, faller i glömska. Enligt dagens uppfattning försvinner de emellertid inte nödvändigtvis, utan flaskhalsen för människans kognitiva kapacitet är arbetsminnet och inte långtidsminnet. Det är visserligen också troligt att genomsnittsmänniskans epistemiska helhet byggd på vardagserfarenhet och skolkunskap är "splittrad" i det avseende att utnyttjandet av kunskap ofta är långsamt och ineffektivt.

#### **a)**

Kunskapens instrumentella värde är odiskutabelt. I en människas liv är det nödvändigt att bilda uppfattningar om verkligheten, uppfattningar som står som grund för hur människan handlar. Människans handlingar får bästa utfall om de bygger på välgrundade, sanna uppfattningar, det vill säga kunskap. Sherlock Holmes och hans svindlande slutledningar är en form av exempel på detta. Han lyckas lösa brott eftersom han kan bygga kunskap utifrån exakta observationer och goda motiveringar. Det är bra att inse att det bakom sådana observationer och slutledningar ligger mycket kunskap om människors beteende, något som gör det möjligt att ställa de rätta frågorna.

Kunskapens egenvärde är en mer kontroversiell fråga. Detta beror delvis på att nästan all kunskap kan försvaras med dess instrumentella värde. De tekniker som Sherlock Holmes använder i sina undersökningar bygger exempelvis på många kunskaper och vetenskaps-grenar vars instrumentella värde kommer fram bara via omvägar under fallets gång. Särskilt i detta avseende kan det finnas skillnader mellan olika områden för kunskap. Kunskap om kulturell mångfald kan exempelvis stärka respekten för jämlikhet, och kunskap om biologi kan öka villigheten att agera för miljön.

Sherlock Holmes reaktion – indignationen över att hans okunskap nämns, även om han erkänner att han inte vet eller inte vill veta de saker han beskylls vara okunnig om – talar för att han erkänner kunskapens egenvärde. Inom den filosofiska traditionen har kunskapens egenvärde försvarats med många olika argument som ofta är förknippade med att kunskap är en av de mest värdefulla saker människan är förmögen till. Även om kunskapen har ett egenvärde kan detta värde vara olika inom olika områden för kunskap. Medicinsk kunskap har kanske ett högre egenvärde än kunskap om pokemonmonstrens utveckling och olika generationer.

Examinanden kan också själv diskutera distinktionen mellan egenvärde och instrumentellt värde och hur den tillämpas i detta sammanhang. Svaret på deluppgift a är en essä och alla de dimensioner som nämns i bedömningstabellen ovan ska beaktas i poängsättningen av uppgiften.

I ett svar värt 3 poäng redogör examinandan för några träffande observationer om kunskapens egenvärde och instrumentella värde.

I ett svar värt 5 poäng diskuterar och motiverar examinandan frågan ur flera perspektiv. Hen kan i sitt svar utnyttja de fingervisningar som finns i klippet, eller kunskap hämtad ur den filosofiska traditionen, epistemologin eller värdeteorin.

I ett svar värt 8 poäng utnyttjar examinandan typiskt de tips som finns i videoklippet och lyckas kombinera dem med observationer som har sin utgångspunkt i den filosofiska traditionen, epistemologin eller värdeteorin. Svaret utgör en följdriktig helhet. Eftersom uppgiftsbeskrivningen förutsätter diskussion är det möjligt att lämna den slutliga utvärderingen öppen.

## **b)**

Sherlock Holmes hänvisar till att hans arbete är det enda som är viktigt för honom. Därför kan han låta bli att bry sig om kunskap som inte berör det och som han inte finner viktig. I sitt arbete fokuserar han på kunskap som gäller hans yrkesområde, men för att verka i det sociala livet och i samhället behöver man också annan kunskap. Dessa är uttryckligen de områden där man inte kan anse Holmes vara exemplarisk. Även i vardagslivet torde vi möta människor för vilka arbetet eller någon hobby – åtminstone i något skede av livet – blir allt-överskuggande medan allt annat är irrelevant och kan skjutas ur minnet. Inom den filosofiska traditionen har emellertid exempelvis Platon (427–347 f.v.t.) och G.H. von Wright (1916–2003) argumenterat mot en sådan ensidighet. Tanken är att mångsidighet är en väsentlig del av det mänskliga livet. Denna mångsidighet är också svår att upprätthålla ensam, och därför är det svårt för en enskild människa att själv göra epistemologiska bedömningar av värdet på kunskap. Detta kommer till synes också i Sherlock Holmes arbete där många mätningar och slutledningar bygger på naturvetenskapen, som i sin tur bygger på en kollektiv insats. Visserligen kan man exempelvis på existentiella grunder argumentera för en motsatt syn, som framhäver människans egna val.

Synpunkterna på kunskapens värde som framläggs i moment a erbjuder i många fall rikligt med motiveringar för en behandling av moment b. Svaret på deluppgift b är en essä och alla de dimensioner som nämns i bedömningstabellen ovan ska beaktas i poängsättningen av uppgiften.

I ett svar värt 3 poäng lägger examinandena fram någon motiverad synpunkt på frågan.

I ett svar värt 5 poäng utvärderar examinandena frågan ur flera perspektiv – i de flesta fall genom att utnyttja tipsen i videoklipppet – och motiverar sin utvärdering.

I ett svar värt 8 poäng utnyttjar examinandena typiskt tipsen i videoklipppet och lyckas med dem som utgångspunkt lyfta utvärderingen till en kritisk och begreppslig nivå, i de flesta fall genom att koppla den till diskurser inom den filosofiska traditionen som är relevanta för uppgiften. Hen lägger fram en följdriktig och motiverad utvärdering. Att lämna den egentliga utvärderingen öppen är inte en merit och för att de högsta poängen ska vara möjliga måste ett sådant val göras på synnerligen tungt vägande grunder.

## **6. Filosofisk motivering av de mänskliga rättigheterna (20 p.)**

I grunderna för läroplanen ansluter sig uppgiften till kursen Samhällsfilosofi (FI4), särskilt till dess innehåll om människorättskonventioner och -deklarationer. De mänskliga rättigheterna är rättigheter som tillkommer alla människor bara genom att de är människor. Utmärkande drag för de mänskliga rättigheterna anses vara att de är universella, oavytterliga, grundläggande samt sammanhängande och ömsesidigt beroende. Det är viktigt att notera att alla goda saker inte ger upphov till rättigheter. Rättigheterna är normer som är såväl rimligt konkreta som tvingande (de är bindande och därmed inte förhandlingsbara). Alla rättigheter är inte heller mänskliga rättigheter.

Att filosofiskt motivera de mänskliga rättigheterna är en krävande uppgift och det råder inte enighet om ur vilken vinkel det kan göras. Examinandena kan själv välja mellan flera olika angreppspunkter, eller till och med välja att lägga fram att de mänskliga rättigheterna fungerar bättre utan en barlast av filosofiska motiveringar (Charles Taylor), eller att de inte kan berättigas (Alasdair MacIntyre). Eftersom de mänskliga rättigheterna är en del av gymnasiet värdegrund kräver dessa ifrågasättande argument särskilt välunderbyggda motiveringar.

Bakom de mänskliga rättigheterna verkar bland annat tanken om allmänna rättigheter i stil med naturlagarna, en tanke som har kopplingar till den romerska rätten och som Cicero har lyft fram. Under antiken kopplades denna syn till uppfattningen om varandets naturliga ordning, och inom kristendomen till en ordning som Gud skapat. I dessa modeller förstås emellertid ordningen som hierarkisk. De mänskliga rättigheterna har däremot traditionellt motiverats med människovärdet, som är kopplat till uppfattningen om jämlikhet mellan människor: "Alla människor föds fria med lika värde och lika rättigheter". Denna uppfattning blev inte vanlig förrän efter slutet av medeltiden och ursprungligen gällde den framför allt en begränsning av regenters godtycke (Magna Charta i England 1215). Den blev populär under upplysningstiden då den hade kopplingar till Hugo Grotius (1583–1645) tanke om internationell rätt och John Lockes (1632–1704) samhällsfilosofiska tanke om en av Gud stiftad rätt till liv, frihet och egendom. Dess politiska manifestationer är den amerikanska självständighetsdeklarationen (1776) och Bill of Rights (1789/1791) samt den franska deklarationen om människans och medborgarens rättigheter (1789); jämför med Olympe de Gouges pamflett *La Déclaration de la femme et de la citoyenne* (ung. Deklaration om kvinnans och medborgarinnans rättigheter, 1791).

Under 1800-talet utsattes antagandet om naturliga rättigheter för kritik. Det förefaller inte finnas något tillfredsställande, icke-religiöst svar på denna kritik. Problemet med religiösa svar är däremot att människor inte har en gemensam religion, och därför är det inte en filosofiskt tillfredsställande lösning att mänskliga rättigheter berättigas utifrån en viss religion. Under 1900-talet är FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna (1948) det centrala människorättsdokumentet. Bakom det ligger krigsrättegångarna efter andra världskriget och nazisternas delvis legala brott mot de mänskliga rättigheterna. Tanken är alltså att om det finns klart orätta men lagliga handlingar måste det finnas en moralisk mätare som står ovan enskilda samhällen och kulturer, och som människorättstanken strävar efter att finna. Då berättigas de mänskliga rättigheterna av en allmänmänsklig moraluppfattning eller moralupplevelse. Man kan emellertid fråga sig på vilket sätt en universell norm kan härledas ur något historiskt eller kontingent sakförhållande, må det sedan vara nazisternas brott eller FN:s deklaration. En särskild kritik som ofta lagts fram ur detta perspektiv är att de mänskliga rättigheterna representerar upplysningens och den västerländska individualismens värden. Kommittén som utarbetade FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna förkastade själv till slut alla filosofiska motiveringar och hänvisningar till en gud. I deklarationens inledning som citeras i materialet och i själva deklarationen presenteras flera synpunkter som kan användas som stöd för filosofiska motiveringar byggda ur olika perspektiv.

Man kan också försöka berättiga de mänskliga rättigheterna med olika etiska teorier. Det faller sig kanske mest naturligt att ta upp ett sådant berättigande i samband med den deontologiska etiken. I Immanuel Kants (1724–1804) filosofi spelar människovärdet en väsentlig roll. Enligt den andra formuleringen av det kategoriska imperativet ska man exempelvis agera så att man alltid ser människan, även sig själv, som ett mål i sig och aldrig bara som ett medel. För Kant är rationaliteten grunden för ett berättigande av människovärdet. Kontraktsetiken som etiskt är besläktad med en samhällsfilosofi byggd på samhällskontrakt kan också utnyttjas för att berättiga de mänskliga rättigheterna. Den gren av kontraktsetiken som framhäver rationaliteten (t.ex. Rawls, Scanlon) bygger också i stor utsträckning på Kants tankar. Motiveringar finns också att finna inom den Hobbesinspirerade grenen av kontraktsetiken som framhäver strävan efter egennytta (till exempel Gauthier, Narveson). Inom den egentliga rättighetsetiken (till exempel Dworkin, Gewirth) har ett berättigande av de mänskliga rättigheterna ofta en central roll. Dygdetiken förbinder sig ofta vid något visst människoideal, och en person som uppfyller detta ideal kan också tänkas ha rättigheter. Ett konsekvensetiskt angreppssätt på berättigandet av de mänskliga rättigheterna bygger på tanken att det har goda konsekvenser att respektera dessa rättigheter och negativa konsekvenser att förneka dem.

I ett svar värt 5 poäng lägger examinandan fram några synpunkter på ett filosofiskt berättigande av de mänskliga rättigheterna.

I ett svar värt 10 poäng diskuterar examinandan ett filosofiskt berättigande av de mänskliga rättigheterna. Svaret lyfter fram exempelvis begreppet människovärde och naturrättstänkandet, vars giltighet diskuteras.

I ett svar värt 15 poäng granskas begreppet människovärde samt naturrättstänkandet och kritiken av det, eller något annat sätt att behandla ett berättigande av de mänskliga rättigheterna i enlighet med den filosofiska traditionen. Examinanden visar att hen förstår de mänskliga rättigheternas stora etiska betydelse och svårigheten att berättiga dem filosofiskt.

För toppoäng krävs en följdriktig och mångsidig diskussion kring de ståndpunkter kring berättigandet av de mänskliga rättigheterna som har förts fram inom den filosofiska traditionen.



## Del II

### 7. *Moralisk lyckosamhet (30 p.)*

I grunderna för läroplanen ansluter sig frågan till kursen Filosofisk etik (FI2), särskilt till dess innehåll om grunden för olika moraliska värderingar och normer. Av examinandena kräver uppgiften utveckling på eget initiativ, eftersom den efterfrågade analysen och utvärderingen gäller ett tema som sällan tas upp inom kontexten för gymnasiets etik.

Som en utgångspunkt för moralisk bedömning ses ofta principen att vi endast kan bedömas för sådant vi har haft möjlighet att påverka. Denna tanke har klarast formulerats av Immanuel Kant. Enligt honom bör moraliska bedömningar endast riktas mot den goda viljan, eftersom det huruvida en aktör lyckas nå sitt mål inte nödvändigtvis ligger i aktörens egna händer. Någoting som ligger utanför den moraliska agentens kontroll kan lätt inverka på slutresultatet av den moraliska handlingen. Agenten kan inte klandras för detta om hen inte har haft möjlighet att veta om saken eller påverka den. Om vi tänker oss att sådant som aktören har möjlighet att påverka inverkar på den moraliska bedömningen ska två människor alltid bedömas på samma sätt för samma handling utförd i samma avsikt, oavsett om följderna är olika. I Petters fall känns detta emellertid rätt svårt.

Det är fråga om moralisk lyckosamhet då en aktör på goda grunder bedöms moraliskt, trots att bedömningen väsentligt är beroende av faktorer som aktören inte har haft möjlighet att påverka. Frågan om moralisk lyckosamhet kom upp i den filosofiska diskussionen omkring år 1980 då Bernard Williams och Thomas Nagel publicerade sina klassiska artiklar om frågan. Sedan dess har moralisk lyckosamhet och slumpens betydelse i moraliska bedömningar haft sin egen roll i etiska analyser. Frågeställningen i uppgiften kräver naturligtvis inte att man satt sig in i den filosofiska diskussion som förts om frågan. Utifrån fallbeskrivningarna kan en examinand som är insatt i etisk analys och bedömning granska olika synpunkter på frågan.

#### a)

I diskussionen om moralisk lyckosamhet delas tursamheten ofta upp i flera olika slag. I Petters och Snövits fall är det helt klart fråga om olika typer av otur. I Petters fallbeskrivning handlar oturen om att slumpmässiga faktorer utanför den egentliga handlingen på ett avgörande sätt inverkar på dess slutresultat. Detta skulle kunna kallas otur som berör slutresultatet. I Snövits fall handlar det om en annan form av otur, om vilken man kan resonera på många olika sätt. Det väsentliga är att hon och hennes moraliska handlande har blivit sådana de är på grund av att vissa av henne oberoende faktorer har påverkat henne. Om dessa faktorer beaktas kraftigt i bedömningen kan det äventyra tanken om Snövit som en ansvarig moralisk agent som har en fri vilja.

Svaret på delfråga a är rätt kortfattat. Examinanden kan ta upp fallen separat varvid det katalogartade svaret inte behöver bedömas som en essä. Det är visserligen inte ett fel att skriva en essä, men antalet tecken i delsvaret är begränsat. Därför ska essäns strukturella aspekter bedömas med rimlig stränghet.

I ett svar värt 3 poäng förklarar examinandena både Petters och Snövits dåliga tur på ett förstaeligt sätt.

I ett svar värt 5 poäng specificerar examinanden den orsak som inverkar på slutresultatet, som att cyklisten överraskande dök upp. Samtidigt redogör examinanden för de olika orsaker som har gjort oss till de vi är, utan att vi själva har kunnat påverka dem.

**b)**

Petter är klart moraliskt ansvarig för att ha äventyrat trafiksäkerheten. I uppgiften beskrivs inte särskilt exakt hur noggrant ungdomarna har utrett om vägsträckan är tom. Hur noggrant de har kontrollerat saken eller om de inte alls har gjort det är en faktor som inverkar på Petters skuld. I uppgiftens kontext måste man också dryfta Petters skuld i förhållande till de övriga deltagarnas skuld. Det är exakt här den tursamhet som påverkar slutresultatet kommer fram. Det finns inget korrekt svar på denna jämförelse, utan examinanderna kan på ett lika förtjänstfullt sätt nå olika resultat. Svaret på delfråga b är rätt kortfattat. Det naturligaste sättet att besvara uppgiften är att skriva en essä, men antalet tecken i svaret på delfrågan är begränsat. Därför ska essäns strukturella aspekter bedömas med rimlig stränghet.

I ett svar värt 2 poäng för examinanden fram minst en omständighet som inverkar på Petters moraliska ansvar.

I ett svar värt 4 poäng bedömer examinanden Petter på ett sätt som på något sätt beaktar hans moraliska ansvar och omständigheterna.

I ett svar värt 6 poäng lägger examinanden fram en följdriktig bedömning av fallet. Svaret visar att examinanden förstår vad en moralisk bedömning innebär.

**c)**

Snövit kan knappast frias från ansvar genom att man hänvisar till de externa orsaker som har föregått hennes handlande. Ett sådant sätt att granska frågan skulle rasera hela grunden för den moraliska bedömningen, eftersom det är omöjligt att fullt ut beakta de föregående orsakerna. Man måste observera att det i situationen inte handlar om en sådan otillräknelighet som beaktas i juridiska bedömningar. Den påverkar nämligen aktören precis i ögonblicket för handlingen, och innebär att aktören inte kan hållas ansvarig för sina handlingar. Trots den svåra barndomen kan Snövit inte permanent befrias från moralisk bedömning. Därför kan det också vara problematiskt att i bedömningen hitta gradskillnader för skulden. Situationen påminner om diskussionerna om determinism och fri vilja. Svaret på delfråga c är rätt kortfattat. Det naturligaste sättet att besvara uppgiften är att skriva en essä, men antalet tecken i svaret på delfrågan är begränsat. Därför ska essäns strukturella aspekter bedömas med rimlig stränghet.

I ett svar värt 2 poäng lägger examinanden fram några omständigheter som påverkar fallet, men på ett sätt som inte visar att examinanden förstår de filosofiska problemen fallet förknippas med.

I ett svar värt 4 poäng kan examinanden jämföra Snövits skuld med hennes kamraters skuld på ett sätt som på något sätt beaktar de ovannämnda synpunkterna. Examinanden kan visserligen till skillnad från det ovan beskrivna poängtera skillnaden i ansvar, men hen måste förstå att situationen i så fall är problematisk.

I ett svar värt 6 poäng kan examinanden lägga fram en följdriktig utvärdering av frågan. Svaret visar en genuin förståelse för de filosofiska problemen förknippade med en moralisk bedömning av situationen.

**d)**

De frågeställningar som berör moralisk bedömning och moralisk lyckosamhet i Snövits men också i Petters fall lyfter fram problem som våra moraliska bedömningar är förknippade med. Situationen är i viss mån densamma som i en moraliskt tragisk situation där varje möjligt handlingsalternativ är moraliskt förkastligt. De bedömningar examinanden har lagt fram i delfråga b och c ger stoff för examinandens diskussion i denna delfråga. Kärnan i problemet förefaller vara att den moraliska bedömningen riktas mot handlingar som utförs i en värld som inte i sin helhet kan kontrolleras av den aktör som är objekt för den moraliska bedömningen. Det naturligaste sättet att besvara uppgiften är att skriva en essä, men antalet tecken i svaret på delfrågan är begränsat. Därför ska essäns strukturella aspekter bedömas med rimlig stränghet.

Ett svar värt 2 poäng stannar på den katalogartade nivån och examinanden förmår inte generalisera de bedömningar som har lagts fram i de tidigare delfrågorna.

I ett svar värt 4 poäng redogör examinanden för ett resonemang där de utmaningar som slumpen och moralisk lyckosamhet ställer för moraliska bedömningar granskas på ett för filosofin karakteristiskt abstrakt sätt.

I ett svar värt 6 poäng lägger examinanden fram ett mångsidigt och följdriktigt resonemang kring frågan. Svaret visar en filosofisk förståelse för vad moralisk bedömning innebär.

## **8. Sanningsteorier (30 p.)**

I grunderna för läroplanen ansluter sig uppgiften till kursen Kunskapens och verklighetens filosofi (FI3), och särskilt till dess innehåll "det sannas natur och sanningsteorierna".

Den kändaste finländska förespråkaren för korrespondensteorin är kansler emeritus för Helsingfors universitet Ilkka Niiniluoto, som verkade som ordförande för Filosofiska föreningen i Finland i 40 år (1975–2016). Han har lagt fram följande: "I vardagsspråket och sedan antiken inom filosofin har det funnits en uppfattning om att sanning innebär att ett påstående (en uppfattning) 'korresponderar' med verkligheten (med fakta, världen)."

Niiniluoto och andra förespråkare av korrespondensteorin om sanning har ofta anfört att denna teori definierar vad sanning är och att andra teorier snarare bara talar om hur sanning kan uppnås. Detta anknyter till den konflikt som främst inom den analytiska filosofin och pragmatismen uppstått särskilt mellan korrespondensteorin och de så kallade epistemiska sanningsteorierna, och till vars centrala gestalter Hilary Putnam hör.

Det andra textutdraget representerar den kontinentala filosofins tradition. Inom den har korrespondensteorin ofta getts den mer blygsamma rollen att fungera som måttstock för riktighet, medan det egentliga begreppet sanning är reserverat för ett annat, icke-representationalistiskt begrepp.

**a)**

Det handlar om korrespondensteorin för sanning. Denna benämning har strukits ur textutdragen, i stället förekommer svenska termer som exempelvis överensstämmelse.

I ett svar värt 3 poäng kan examinanden beskriva teorin på ett sätt som exempelvis bygger på textutdragen.

I ett svar värt 5 poäng benämner examinanden teorin och beskriver den på ett följdriktigt sätt. Av beskrivningen framgår att det handlar om relationen mellan världen och de påståenden (propositioner), satser eller uppfattningar som hör till språket eller medvetandet, och att dessa har sin egen struktur även om de är en del av världen.

**b)**

Korrespondens- eller överensstämmelserelationen står i centrum för båda kritikerna. Hos Heidegger är frågan kopplad till en kritik av relationen subjekt–objekt, hos Putnam till frågan om metafysisk versus intern realism. En grundläggande skillnad mellan de två olika formerna av kritik kan anses vara att sanningen hos Heidegger är betydelsebärande ("Ett mynt är runt, etc.), medan verkligheten hos Putnam är ostrukturerad och kan struktureras på ett otal olika sätt. Gemensamt för de två formerna av kritik är att det enligt dem inte finns något naturligt sätt att tala om överensstämmelse mellan propositioner och sakförhållanden. Svaret på deluppgift b är en essä och alla de dimensioner som nämns i bedömningstabellen ovan ska beaktas i poängsättningen av uppgiften.

I ett svar värt 3 poäng plockar examinanden ut den relevanta filosofiska synpunkten ur kritikerna.

I ett svar värt 6 poäng beskriver examinanden kritiken av korrespondensrelationen på ett förnuftigt sätt och på något sätt jämför de två formerna av kritik.

I ett svar värt 9 poäng beskriver examinanden följdriktigt korrespondensrelationens problem och hur det gestaltas i olika former av kritik. Vidare jämförs de olika formerna av kritik med varandra.

Karakteristiskt för ett svar värt toppoäng är att analysen kopplas till den filosofiska traditionen.

**c)**

I gymnasieundervisningen har koherensteorin och den pragmatiska sanningsteorin ofta lyfts fram som sanningsteorier som konkurrerar med korrespondensteorin. I den förstnämnda kopplas sanning till koherenta, det vill säga sinsemellan förenliga, grupper av påståenden. Enligt den senare är en sats eller uppfattning sann om den är nyttig och användbar i praktiken. Till skillnad från korrespondensteorin är de båda så kallade epistemiska sanningsteorier, det vill säga teorier där sanningen inte är avhängig av de metoder med vilka man får kunskap om den. Putnams teori och dess formuleringar, exempelvis sanning som "idealiserbar berättigad påståbarhet" duger som exempel på både koherensteorin och den pragmatiska sanningsteorin, vars klassiska representanter nämns i slutet av utdraget om Putnam.

Det finns också många andra sanningsteorier. I det första textutdraget beskrivs kort Heideggers teori om sanning som uppdagande. Andra möjligheter är exempelvis identitetsteorin om sanning och den deflatoriska sanningsteorin, det vill säga teorin om avlägsnande av citationstecken. Dess karakteristiska drag – en svaghet eller en styrka – är att sanningen enligt den inte är ett särskilt intressant begrepp, utan att sanning bara handlar om att påståendet ”Snö är vitt” är sant om och endast om snö är vitt.

Korrespondensteorins utmaning till dessa konkurrerande sanningsteorier är frågan om de kan formulera ett sanningsbegrepp som motsvarar vår intuition om sanning. För vardera teorin är det också en utmaning att underbygga de egna begreppen, såsom koherens och identitet. Svaret på deluppgift c är en essä och alla de dimensioner som nämns i bedömningstabellen ovan ska beaktas i poängsättningen av uppgiften.

I ett svar värt 3 poäng beskriver examinandena en sanningsteori som avviker från korrespondensteorin och framlägger några synpunkter på hur teorin fungerar som konkurrent till korrespondensteorin.

I ett svar värt 6 poäng beskriver examinandena en sanningsteori som avviker från korrespondensteorin samt diskuterar och bedömer hur den fungerar som konkurrent till korrespondensteorin.

I ett svar värt 9 poäng diskuterar och bedömer examinandena följdriktigt hur någon konkurrent till korrespondensteorin fungerar som sanningsteori.

Karakteristiskt för ett svar värt toppoäng är att analysen på ett mångsidigt sätt beaktar den centrala position begreppet sanning har i filosofin. Dessutom beaktas starka och svaga sidor hos de olika teorierna. Detta görs enklast genom att hänvisa till de diskussioner som förts om frågan inom den filosofiska traditionen.

## **9. Dödsstraffet (30 p.)**

I grunderna för läroplanen ansluter uppgiften till kursen Samhällsfilosofi (FI4), och särskilt till dess innehåll som behandlar den samhällsfilosofiska frågan om straff och rättvisan i dem. Uppgiften har också kopplingar till andra kurser, eftersom uppgiften utöver en samhällsfilosofisk granskning också kräver insikter i de etiska, kunskapsmässiga och logiska problem som dödsstraffet är förknippat med. Som en motivering för dödsstraffet kan man inte acceptera samhällets eller offrets anhörigas krav på avrättning av en eventuell skyldig för att tillfredsställa de egna känslorna. Hämnd är en känslobaserad handling som ofta tidsmässigt följer rätt nära på brottet och som ofta föder en hämndspirall: de anhöriga till offret för hämnden kräver hämnd i sin tur, etc. I ett utvecklat samhälle måste känslorna separeras från bestraffningen i en bedömning av domens hårdhet, såväl i lagstiftningen som inom rättsväsendet. I lagstiftningen är det nödvändigt att beakta de principer som en civiliserad stat kan godkänna, och de den inte bör godkänna. Krav på dödsstraff kan inte motiveras etiskt. Det är ett brott mot de mänskliga rättigheterna.

I argumenten mot dödsstraff i materialet lyfts det framför allt fram att det alltid är fel att döda en annan människa som straff. I samhällsfilosofin har man fört mycket diskussion om straffet och dess allmänna berättigande, så kallad retributiv rättvisa. Ända sedan Platon har man inom den filosofiska traditionen ansett att känslobaserade reaktioner och krav på hämnd inte hör till en seriös samhällelig diskussion. I stället försöker man hitta grunder för bestraffning i form av retribution eller ett återställande av en rättvis balans, utan tanken på hämnd. En annan möjlighet att motivera bestraffning är att göra det ur ett utilitaristiskt perspektiv, det vill säga utifrån samhällets totala nytta. Då ligger diskussionens fokus på frågan om straffets avskräckande effekt. Med avseende på den avskräckande effekten på en enskild förövare av brott fungerar dödsstraffet dåligt eftersom risken för dödsstraff lätt får brottslingen att göra sitt yttersta för att undvika att åka fast, vilket ofta får negativa följder ur ett utilitaristiskt perspektiv. Även för en allmän avskräckande verkan av dödsstraff är evidensen negativ: rädslan för dödsstraff stävjar sällan brottslighet, vilket konstateras i videoklipppet.

En annan infallsvinkel för att diskutera avrättning som bestraffning anknyter till ett eventuellt berättigande att döda i andra situationer, exempelvis i krig. En sådan granskning är snarast etisk, till skillnad från den samhällsfilosofiska argumentationen om ett berättigande av bestraffning och bestraffningarnas effektivitet.

Ett separat, delvis logiskt argument förknippat med dödsstraffet är följande: Om det är ett så allvarligt brott att döda en oskyldig människa att inget annat än döden är ett tillräckligt straff, borde då inte också den som utdömer straffet och den som genomför det straffas med döden, om det senare kommer fram att den dömda trots allt var oskyldig?

En annan argumentationslinje mot dödsstraffet är till sin natur epistemologisk. Enligt den kan det på grund av människans felbarhet aldrig vara möjligt att fastställa skuld med fullständig säkerhet. Människan är inte allvetande utan i högsta grad felbar. Därför finns det vid dödsstraff alltid en risk för att den dömda är oskyldig. Misstaget kan bero på många olika orsaker, bland annat allmänhetens emotionella reaktioner. Särskilt i upprörande situationer har människor en tendens inbilla sig att deras uppfattningar och observationer är säkra. I verkligheten är exempelvis ögonvittnesobservationer ofta otillförlitliga och färgade av fantasin. En felaktig dom kan också lätt bero på önskan att straffa någon, för att brottet ska kunna ses som avslutat och människor på sätt och vis ska kunna återgå till en balanserad vardag.

I argumenten som förespråkar dödsstraff kan man observera två huvudlinjer. Den ena är retributiv. En del missgärningsmän är så onda att balans och en fungerande vardag inte kan återställas om dessa personer tillåts existera. Ur ett etiskt perspektiv är detta argument mycket tvivelaktigt. Det står exempelvis i direkt konflikt med de mänskliga rättigheternas oavytterliga natur. En annan huvudlinje är ekonomisk. Att på livstid isolera de allra farligaste missgärningsmännen från samhället kräver enorma resurser av samhället. Att människoliv i detta argument ges ett pris är farligt ur samhälleligt perspektiv och etiskt oförsvarbart.

**a)**

Examinanden har i uppgift att presentera minst fyra argument som det är naturligt att hitta och identifiera i materialet. Om det är fyra argument, är det enklaste sättet att poängsätta svaret att ge 0–4 poäng för varje argument, även helhetens balans och den filosofiska tyngden kan beaktas i poängsättningen av hela deluppgiften. Då kan den del av svaret som behandlar respektive argument vara snäv och svaret behöver inte bedömas som en fullång essä. Svaret på delfråga a kan också byggas upp som en essä, exempelvis som en diskussion mellan de olika argumenten. I så fall ska alla de dimensioner som nämns i bedömningstabellen ovan beaktas i poängsättningen.

1–2 poäng ges för varje identifierat argument vars struktur har lyfts fram. Tilläggs-poäng ges för en noggrannare analys av argumentets kännetecknande karaktär. Samma poängsättning fungerar som utgångspunkt även för bedömningen av svar formulerade som en essä.

**b)**

De relevanta synpunkterna för en argumentation även när det gäller delfråga b har beskrivits ovan. För vardera av de valda argumenten ges 0–7 poäng, av vilka 0–3 reserveras dels för etiken, dels för samhällsfilosofin, och 1 poäng för att förena dessa och för svarets allmänna följdriktighet. Även om examinanden har byggt upp svaret på delfråga b som en essä i vars bedömning alla de dimensioner som nämns i bedömningstabellen ovan ska beaktas är det bra att som utgångspunkt för bedömningen även beakta den ovannämnda fördelningen av poäng.